

שער ששי: המושבות בשמיטת תרמ"ט

הקדמה

כפי שיידון להלן בהרחבה, במושבות הצפון ובראשון לציון התקיימה ככלל העבודה החקלאית בשנת השמיטה, ברובה בהתאם לתנאי ההיתרים שניתנו למושבות אלו. בראשית שנת השמיטה תרמ"ט היו כל האדמות הרשומות בטאבו על שם נאמני הברון, מכורות לגוי. ככלל כנראה גם אדמות יסוד המעלה, מושבת חובבי ציון, ואולי גם אדמות מקוה ישראל, ככל הנראה נמכרו לגוי גם האדמות הפרטיות בראשון לציון. בג' בטבת תרמ"ט (7.12.1888) דיווח עיתון הצבי שלאחר ירידת הגשמים יצאו האיכרים הערביים לעבודתם, "וגם רבים מאכרי היהודים, בראש פנה, זכרון יעקב, יסוד המעלה, ראשון לציון", וכי גם "במקוה ישראל עובדים כמשפט"¹. יש לציין שפועלים יהודים יצאו לעבוד גם בשלושת פרדסי האתרוגים שבכפר חייטין שהיו בבעלות הרב חיים אלעזר וואקס, אשר נכסיהם היו קודש לעניי כולל ורשה.²

מנגד הלך והתברר שרוב איכרי פתח תקוה, גדרה, ומזכרת בתיה (עקרון), אינם יוצאים לעבודות השדה,³ ופולמוס בעניין התקיים גם עם המיועדים להתיישב בקסטניה. אדמות גדרה כלל לא נמכרו לגוי וכך גם האדמות הפרטיות בפתח תקוה. יש לציין שהעבודות

1. הצבי, ג' בטבת תרמ"ט (7.12.1888), עמ' לב.

2. כאמור לעיל (שער שלישי, ליד הע' 281) בשנת תרל"ו החל הרב וואקס בנטיעת אתרוגים באזור כפר חייטין. לקראת סוכות תרמ"ח שווקו מפרדסו של הרב וואקס כ-8,000 אתרוגים (הצבי, כ"ז באלול תרמ"ז (16.9.1887), עמ' ק). בהמליץ, כ"ה בכסלו תרמ"ח (11.12.1887), עמ' 2695, צויין שהשטח כולל 13,000 עצי אתרוג. ר"ד פרומקין, שביקר במקום באייר תרמ"ט, ציין שבשטח של הרב וואקס "עצי אתרוגים רבים וטובים, אך לא נשאו לו פרי רב", בשל השגחה לקויה (חבצלת, י"ז בתמוז תרמ"ט (16.7.1889), עמ' 306). על העבודה במקום בשנת השמיטה, שכללה כנראה גם שתילה של עצים חדשים, דיווח חיים-דוד עפשטיין מטבריה, בכ"א בכסלו תרמ"ט (25.11.1888). הוא ציין שבאותו היום יצאו פועלים יהודים לעבוד בפרדס האתרוגים (המליץ, כ"ט בטבת תרמ"ט (2.1.1889), עמ' 2854). היה מי שתהה אם הדברים נכונים (הצפירה, ח' בשבט תרמ"ט (10.1.1889), עמ' 3), ועפשטיין חזר והודיע כי אכן העבודה נעשית בשמיטה בפרדס, "ואעידה לי עדים נאמנים, הם הסוחרים אשר מהם קנה המשגיח על הגנות, הר"ר יעקב דוד היר, זריעה לזרוע. שם הסוחרים הוא שלמה בהרה"ג דוד שיפמן, ור' אפרים ב"ר קלמן" (הצבי, כ"ו באדר ב' (29.3.1889), עמ' סה; עברי אנכי, ד' בניסן תרמ"ט (5.4.1889), עמ' רכט). וראו גם המליץ, כ"ט בטבת תר"צ (21.1.1890), עמ' 2.

3. ראו הדיווח בחבצלת כבר בחודש תשרי: "ובני המושבות פ"ת עקרון וגדרה, אמנם קיימו וקבלו עליהם לשמוע לקול הורים ומורים מבית דין קבוע בירושלם ולא הטו אוזן לרצון בן יהודה [...]" (חבצלת, י"ד בתשרי תרמ"ט (19.9.1888), עמ' 12).

החקלאיות העיקריות כמושבות אלו היו עבודות השדה, שאיסורן הבולט ביותר בשמיטה, והצורך בהן בשמיטה היה נתון בספקות שונים, שנבעו ממצבן של המושבות ומתנאיהם של ההיתרים.

יתר על כן, שדות התבואה בפתח תקוה ובגדרה נזרעו ברובן בתבואות חורף במהלך שנת תרמ"ח, דבר שהיה עשוי ממילא לגרום להשבתת רוב העבודה במהלך החורף. הפולמוס הבולט ביותר היה במזכרת בתיה, מושבת הברון, שם היו האיכרים מצויים בסכסוך קשה עם הפקידות, על רקע ניסיונה להופכם לשכירי-יום, וסוגיית השמיטה נוספה לחוסר האימוץ שבין הצדדים.

יש לציין, שבנוסף ללחץ מצד רבני ירושלים האשכנזים לשבות, תרמה להחלטתם המעשית של השובתים, עמדתו של הרב מרדכי גימפל יפה. כאמור היה הרב יפה אחד הרבנים הבולטים שקראו ליישוב הארץ, עוד קודם הפרעות בשנים תרמ"א-תרמ"ב, והיה מעורב בשנים תרמ"ב-תרמ"ד בחידוש ההתיישבות בפתח תקוה ובהקמת המושבה עקרון, שמייסדיה באו מאזור רבנותו. יחד עם זה, עם התגברות מעורבותם של גורמים משכיליים בתנועת חובבי ציון, קטנה מאד מעורבתו וגדלה ביקורתו על התנהלות חובבי ציון.⁴

כבר בשמיטה הקודמת הביע הרב יפה, במכתב לרב רזכטה, את התנגדותו העקרונית לאפשרות למכור את הקרקע לגוי לצורך עבודתה בשמיטה, הן מצד איסור מכירת קרקע לגוי ('לא תחנם'), והן בשל פקפוק בכשרות ההערמה שבמכירה, כשהוא מדגיש את חשיבות שמירת המצוות התלויות בארץ, כפי שקיבלו על עצמם עולי בבל.⁵ ערב שמיטת תרמ"ט החליט הרב יפה לעלות ארצה. הוא התנגד להיתרים שגובשו והתנגדותו נתמכה גם בדעתם של כמה רבנים עמם התכתב בקיץ תרמ"ח, כמו גם בדעתם של כמה רבנים שפגש בדרכו לארץ.⁶

4. ראו לעיל שער רביעי, הע' 33.

5. ראו לעיל שער שלישי, הע' 291.

6. כפי שציין במכתבו הגלוי 'לא עת לחשות' (ראו בהערה הבאה). וראו גם במכתבו לחתנו הרב וולק (להלן הע' 201). עדות על תכתובת הלכתית שלו בנושא בתקופה זו, מצויה במכתב תשובה ששלח אליו חתן חתנו, הרב יעקב דוד רפפורט, בו הוא מאריך לדון "בענין שביעית בזה" ובהיתר המכירה לנכרי שהמציאו איזה מהמתחכמים לפרוץ גדרי עולם" (רפפורט, בירור הלכה). אין בידינו את נוסח המכתב של הרב יפה אולם מן התשובה עולה שהרב יפה טען במכתבו שבמכירה יש איסור 'לא תחנם' (ראו שם, עמ' פד), זאת בדומה למה שטען במכתבו לרב רזכטה בשנת תרמ"ב. יש לציין שהרב רפפורט סבר כנראה שאין בכך איסור 'לא תחנם', וגם ציין שעל פי הדעה העיקרית, שביעית בזמן הזה דרבנן, ובזמן הזה יש קניין לגוי, וממילא "לפי הנ"ל היתר המכירה לנכרי יש לו על מה שיסמוך". אולם למעשה, ציין שחלול המכירה היא דווקא כשנעשתה "באופן המועיל שהרי בקרקע בענין סמכ[א] דעת[ה]" וטען שלמעשה "אין ממש בהערמה

בפרט הטרידה את הרב יפה דמותו המתהווה של היישוב, ויחסו של הרב יפה לסוגיית השמיטה היה כרוך במפורש בחשדנותו כלפי מניעי חובבי ציון המשכילים. משכך הוא ראה חשיבות יתרה בהקפדה על דיני השמיטה הנוכחית דווקא:

כי איך שיהי' [ה] ההלכה קבועה בענין שמיטה בזה"ז דאורייתא או דרבנן, ראוי ומחויבים אנו לקיימה בזה, מלבד כי חמורים הם ד"ס מד"ת [דברי סופרים מדברי תורה]. עכ"פ בשמיטה הראשונה אשר זכינו למושבות, ולתת יתד במקום קדשו, עלינו לצאת בעקבי אבותינו ורבותינו, עולי הגולה, שקבלו עליהם המעשרות אף שנפטרו, ובאלה ושבעה קיימו וקבלו עליהם את המעשרות והשמיטות.⁷

סוגיית השמיטה הייתה בעיני הרב יפה ביטוי להבדל שבין ההתארגנות לה היה שותף כחובב ציון "מטעם קדושת אה"ק ומצות התלויות בה", יחד "עם הגאון [הרב יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק] אבד"ק בריסק והגאבד"ק בייאליסטאק [הרב שמואל מוהליבר], לבין אופייה הנוכחי של תנועת חובבי ציון. הוא ראה בפעילות חובבי ציון להתיר את העבודה בשמיטה, ביטוי לשאיפות לאומיות חילוניות הזרות ליהדות.⁸

בהגיע הרב יפה ליפו, יומיים לפני ראש השנה תרמ"ט, קיבלו את פניו כמה מאיכרי עקרון, כמו גם תלמידו ר' יחיאל מיכל פינס ור' זאב יעבץ. הרב יפה התעניין בנעשה בעניין השמיטה והאיכרים ציינו בפניו את האיסור שהטילו רבני ירושלים על העבודה בשמיטה ואת החלטתם לקבל הכרעה זו כרבני המקום. הרב יפה ציין כי שמח שדעת רבני ירושלים

7. כזו, אלא אם "ייעשה שטר מכירה בערכאות כחוק המלך וזה אי אפשר" (ובזה יש להעיר על מה שכתב הנקין, עובדות, הע' 6). עוד ציין הרב רפפורט כי אפילו אם המכירה הייתה מועילה, קשה להתיר עבודת יהודים. אולם הוא ציין שבשדה הגוי ממש, אפשר שיש לצדד ולהקל במלאכות דרבנן על ידי יהודים.

8. ממכתבו הגלוי 'לא עת לחשות' שנכתב בא' באב תרמ"ט (29.7.1889). נדפס ככרוז (ראו תצלום של אחד העותקים באוסף הדיגיטלי 'פולמוס השמיטה' המופיע באתר הספרייה הלאומית (<https://goo.gl/K7hfbT>)). המכתב פורסם גם בעיתונות (עברי אנכי, י"ט באב תרמ"ט (16.8.1889), עמ' סו-שסז; הצפירה, כ"ה באב תרמ"ט, עמ' 726; כ"ו באב תרמ"ט (23.8.1889), עמ' 729-730; חבצלת, ג' באלול תרמ"ט (30.8.1889), עמ' 342-345; המליץ, ג' באלול תרמ"ט, עמ' 3-4; כתבים, 1344).

9. כפי שכתב במהלך השמיטה לחתנו: "כי עודני על ארץ רוסיה התנגדתי בכל עז נגד המתירים אשר באשמות [...] החדשים היתה שגגה היוצאת מפי איזה רבנים גדולים ואנכי מראש בנותי לערמתם והרגשתי בזה ריח רעפורם" (וולק, כתר כהונה, עמ' 56). וכפי שכתב לבנו הרב יעקב יפה בב' בחשון תר"ץ (28.10.1889): "כי היו חו"צ [=חובבי ציון] רובם ככולם מן החדשים [...] וראינו עד כמה גרם אהבת ישוב א"י בלב אלה, עד שחתרו כולם לבטל השמיטה [...] כי החזקתם בישוב א"י אינו מטעם קדושת אה"ק ומצות התלויות בה רק מטעם שהיא "ארץ ישראל" (פאטער לאנד), ובני ביל"ו ודוגמתם מטרם למדיניית כמו בולגריא, ורומניא ודומיהם, אשר אין זה מטרם דתיית רק לאומיית" (יפה, אגרת, עמ' ק).

כדעתו, ותמך בעמדתם של האיכרים למעשה "בהיותם חוסים עתה בכל הנוגע לדיני תורה וליהדות בצל תורתם והוראתם"⁹. הוא גם השתכנע שהנימוקים הכלכליים אינם נכונים "ואך בשקר השמיעו קולי קולות, כי השמירה בשביעית נוגעת לסכ"נ [לסכנת נפשות], אשר רק עפי"ז נמצאו כמה גאונים בחו"ל להקל מעט בזה בשבתם בריחוק מקום"¹⁰.

במחצית הראשונה של חודש תשרי תרמ"ט נשלח מכתב גלוי למושבות ולשמואל הירש, מנהל מקוה ישראל, חתום בידי רבנים מירושלים, ובו מוזהרים בני המושבות על איסור העבודה בשביעית וחומרתה, למעט לקיום האילנות. הירש הודיע על כך במברק לברון.¹¹ ככל הנראה מדובר היה בטיוטה של הכרוז 'קול מהיכל' שיפורסם כמה שבועות אחר כך.

לאחר חג הסוכות, הוזהרו בני עקרון על ידי הפקידות שהתמיכה תימנע מהם אם לא יעבדו בשמיטה. בכ"ה בתשרי תרמ"ט (30.9.1888) עלו נציגים מן המושבה לירושלים, להתייעץ עם רבני ירושלים ועם הרב יפה, ששהה בעיר, כיצד לפעול. הרבנים הורו להם שוב שלא לעבוד בשמיטה.¹² בשלב זה החלה פעילות ועד השמיטה לשאת אופי נוסף, והוא גיוס תמיכה כלכלית לאיכרים השובתים. מסתבר שהיו יוזמות כאלו כבר לפני השמיטה. ביטוי לכך ניתן למצוא במכתב שכתב בשנת תרמ"ח הרב יעקב דוד וילובסקי (רידב"ז), אז רבה של וילקוביסק שבליטא, לרב סלנט. הרידב"ז יצא בחריפות כנגד ההיתרים שפורסמו, כמו גם כנגד טיבם של רוב חובבי ציון, וציין כי בני עירו, שהיא עיר בינונית המונה כ-8,000 יהודים, מעוניינים לתמוך בשומרי השמיטה ו"רוצים ליתן סך 500 רובל [כסף] [כ-1,250 פרנק] לסעדן בשנת השמיטה ובל"ס [ובלי ספק] שמכל קהלות קודש יוקבץ הון רב אם אך ישמרו שנת השמיטה אך אין לנו במדינתנו את מי שיעמוד בפרץ ויהי המתחיל"¹³. אלא שבפועל לא נעשתה כל פעילות בנושא עד חודש

9. הרב יפה במכתבו הגלוי (לעיל הע' 7).

10. שם.

11. חבצלת, י"ד בתשרי תרמ"ט (19.9.1888), עמ' 11. גם חיסין, מסע, עמ' 218, ציין שבספטמבר 1888 (תשרי תרמ"ט), שיגרה הרבנות אל כל המושבות כתב איסור רשמי בנוגע לשנת השמיטה, ואם דייק בתאריך נראה שכוונתו למכתב זה ולא לקול מהיכל' שיצא בחודש הבא. וראו במכתבו של דוד יודילוביץ ליל"ג מכ"א בתשרי תרמ"ט (26.9.1888) (לעיל שער חמישי, הע' 224) ש"הרבנים בירושלים הדפיסו אסור בגלוי".

12. חיסין, מסע, עמ' 210; חבצלת, ז' בחשון תרמ"ט (12.10.88), עמ' 27-28; כ"א בחשון תרמ"ט (26.10.88), עמ' 45-47; וולק, כתר כהונה, עמ' 56.

13. סורסקי, מלך ביפיו, א, עמ' 55. במכתבו שם ציין הרידב"ז כי פנה בנושא גם למהרי"ל דיסקין. בפועל הצליח הרידב"ז לגייס רק 100 רובל כסף [כ-250 פרנק] ושלה אותם לרב יפה (ראו מכתבו של הרב יפה לרב מדוברובא מכ"ז באלול תרמ"ט (ארקין, לתולדות, עמ' 109); וילובסקי, קונטרס השמיטה, הקדמה; חבצלת, כ"ט באדר תר"ן (21.3.1890), עמ' 175).

חשון תרמ"ט. מסתבר שהשיהוי בנושא נבע לא רק בשל קושי לוגיסטי וכלכלי, אלא בעיקר בשל הציפייה שהברון וחובבי ציון ימשיכו לתמוך במושבות גם במהלך השמיטה, כמו גם מהחשש שגיוס פומבי של כספים ייתפס כהתרסה בוטה כלפי הברון. בנוסף לכך היו שתהו האם אין בהפעלת מנגנון תמיכה לשובתים ניגוד להבטחת התורה לצוות ברכה לשובתי שביעית.¹⁴

בד' בחשון תרמ"ט (9.10.1888) פורסמה הודעה קצרה, חתומה בידי הרב סלנט והרב דיסקין, המודיעה לבני המושבות שחל איסור מוחלט "לחרוש ולזרוע לקצור ולנטוע הן על ידי עצמו הן על ידי נכרי", למעט עבודות הנועדות לקיום האילנות, כפי שיוורו הרבנים. להודעה זו נלווה כרוז 'קול מהיכל', חתום על יד כארבעים מרבני וממוני הכוללים האשכנזים בירושלים (אחרון החותמים היה ר' בנימין שטמפפר, אביו של יהושע שטמפפר מפתח תקוה). בכרוז הודגש איסור העבודה בשמיטה וחומרתו מחד גיסא, וחששם של בני המושבות מאידך גיסא, שמא פקידות הברון תמנע מהם תמיכה "ורובם המה עניים מרודים ואין למו בלתי שמלתם לעורם". אי לכך צויין בכרוז, הבטיחו ממוני הכוללים, לבקשת רבים מהאיכרים, לסייע בעניין והם קראו לתרום לקרן השביעית, שהוקמה כדי לתמוך בבני המושבות השובתים, וצויינה כתובתם של הרבנים דיסקין וסלנט למשלוח התרומות. בסוף דבריהם ציינו הכותבים כי אין להתייחס לפרסומים בעיתונות המתנגדים לשביתה בשמיטה, כיון שחלק מהכותבים הם מבזי תורה ומחללי שבת "ואם שביתת יום ש"ק [שבת קדש] שחוק לכסילים האלה כל-שכן קדושת שביתת שנת השמיטה".¹⁵ במקביל נפוצו שמועות בירושלים, ומשם למושבות, שהרב ספקטור לא התיר למעשה את העבודה ואף מחה בפני הברון על שפרסמו בשמו היתר לשמיטה, וכי הפקידים מסתירים את מחאתו.¹⁶

14. ראו במכתב תשובה של הרב עקיבא יוסף שלזינגר לאביו: "וע"ד [ועל דבר] אשר הוכחנו בקול הקורא [...] לקול הקריאה לעזרת עם שומרי שביעית, שהוא כנגד הבטחת הכתוב וצויתי את ברכתי וגו' ונראה מקטני אמנה ח"ו, גם לבי היה מהסס בזה [...] והייתי מצטער על אותו חתימה, כאילו מסופק ח"ו על הבטחתו, ומה אעשה כי באו לרפידים והן עומדים עליהן וכו'. אך האמת כל אשר בוטח בדברו אמת לא תחסר כל בה" (שו"ת ר' עקיבא יוסף, יו"ד, א, סי' קסב). הרב שלזינגר ציין שם כי השיקול לאסוף כסף נבע בפרט מהחשש שהשובתים לא יעמדו בניסיון וצורפו לכך הנימוקים שבפועל לא התקיימה הברכה בששית (הוא ביאר מציאות זאת בכמה נימוקים: הגיעו רק מקרוב, הברכה חלה אם יקיימו שמיטה אחת כראוי, או מכיון שבזמן הזה לחלק מן הפוסקים שמיטה דרבנן והברכה אינה שורה), או משום שהברכה אמנם התקיימה בכספי הברון, אלא שהוא נמנע מלתת תמיכה בשמיטה לפועליו העניים.

15. שני המכתבים פורסמו בחבצלת, כ"א בחשון תרמ"ט (26.10.88), עמ' 44-46.

16. ראו מכתב פינסקר לפיין, מיום ט"ז בחשון תרמ"ט (21.10.1888) (כתבים, 1267), וכן הדיווחים בהמליץ, ה' באדר א' תרמ"ט (6.2.1889), עמ' 1; י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 1. מסתבר שמכתב כזה אכן נשלח לברון אלא שככל הנראה המחאה המוזכרת בו נוספה שלא בידיעת הרב ספקטור, על ידי מזכירו, ר' יעקב ליפשיץ. פרטים אלו עולים מדיווח בהמליץ, י' באלול תרמ"ח (17.8.1888), עמ' 1812, כי לבית אחד

בתגובה לפרסומים מירושלים ולשמועות שאיכרים רבים במושבות השפלה מתכוננים כנראה לשבות, האיץ ד"ר פינסקר ברב מוהליבר, שיכתוב לפקידי הברון (הירש, בלוך ואוסוביצקי), עוד לפני שיגיע זמן הזריעה, שאחרי שנמלאו תנאי ההיתר, כמו מכירה לישמעאלים, חובה על בני המושבות שלא להמרות את רצון הנדיב. מכתב דומה הוא כתב לרב מרדכי אלישברג ופנה גם לרש"י פין שישתדל שההיתר יתבצע למעשה.¹⁷ הרב מוהליבר לא הסכים לכפות את דעתו על האיכרים. במכתב תשובתו לפינסקר, מיום כ"ד בחשון תרמ"ט (29.10.1888), הבהיר הרב מוהליבר כי בשל הדעות השונות הוא אינו יכול לדבר בשם הרבנים ובודאי שלא לכפות דעתו על האיכרים.¹⁸ הוא חושש שבפועל "אם ישאלו את כבוד אלה אשר נלוו אלי בדבר הגדול הזה יחרישו ולא יענו דבר למען יפטר מדבת המנגדים". הוא הבהיר כי אם יפנו אליו בשאלה באופן אישי הוא יוכל לחוות את דעתו האישית "וגם זה לא כמכריח חלילה". עצתו היא שד"ר פינסקר ייעץ לפקידים ולאיכרים "החוששים להאסון אשר יקרה חלילה ממניעת העבודה" ואז ישיב להם במהירות את דעתו "כנשאל ומתיר במשפט התורה".¹⁹ דברים דומים כתב הרב מוהליבר למל"ל בכ"ג בכסלו תרמ"ט (27.11.1888). הוא ציין ש"כל אחת מהקולוניות אשר תושביה יכתבו לי כי נחוצה להם העבודה ויבקשו ממני היתר, נכון הנני למלאות מבוקשם". הוא גם הבהיר שההיתר שפרסם אינו מוגבל למלאכות שיסודן דרבנן דווקא, "שבשביל היתר כזה לא היה נצרך למכור את הקרקעות", ולדעתו, כפי שסבר אז וכפי שהוא סובר גם עתה, מותרות כל העבודות לאיכרים "החיים לע"ע [לעת עתה] בדוחק ולחץ גדול", "אם הם מוכרחים לעבוד גם בשנה זו".²⁰

הרבנים בעיר אחת נאספו חובבי ציון מאותה עיר כדי לנסח מכתב לברון ולבקש ממנו להיות רחום עם ד"ר גולדברג, (הרופא מזכרון יעקב שהיה מעורב במרידה כנגד הפקיד שם) שהרב מכירו היטב כאיש יקר וטוב, אלא שלמכתב הוסיף מבלי ידיעתם - "איש הידוע למתנגד לדבר הישוב ולמחזיק בידי הבטלנים לוקחי החלוקה", ממנו ביקש הרב להעתיק את המכתב - משפטים נוספים שבהם ציין כביכול הרב דרישה תקיפה התולה את מתן היתר העבודה בשביעית באי סילוקו של ד"ר גולדברג: "אחרי אשר עיקר התיירי לא נתן אלא לשעורים ותנאים מוגבלים [...] מכיון שיצא הד"ר ג"ב [גולדברג] חייב בדינו וידחה ממשמרתו הנה יהיה זה נגוד הדת [...] ואם יהיה פריקת העול תקיפה במושבות, לא יוכל ההיתר להנתן על ידי הפורקים עול המצות, פן לא יקימו כראוי את התנאים ואהיה מוכרח להשיב אחור חלילה את היתר השמיטה אשר נלחמו בי רבים על אדתי". קרוב לוודאי שמדובר ברב ספקטור ובמזכירו, ר' יעקב ליפשיץ.

17. כל הפרטים הנ"ל עולים ממכתבו של פינסקר לפין מט"ז בחשון תרמ"ט (21.10.1888) (כתבים, 1271).

18. וראו עוד בנספח 2. על התכתבות מזכירו, ר' יעקב בכרך, עם הרב אורלנסקי מפתח תקוה.

19. כתבים, 1271.

20. המליץ, ה' באייר תרמ"ט (6.5.1889), עמ' 1. נראה שחלק ממכתב זה ציטט מל"ל בשנת תרס"ט (1909) במכתב לרב אברהם יצחק הכהן קוק, שכן הרב קוק מתייחס שם ל"ומה שכ' הגרש"מ ז"ל, שבשביל היתר העבודות שמדרבנן לא היה צורך למכירה" (קוק, אגרות הראיה, א, אגרת קצח).

הרב ספקטור נקט עמדה מחמירה יותר. במכתב לפקידות הברון הוא ציין שהאיכרים מתלוננים שהמנהלים רוצים לחייבם לעבוד את כל העבודות, בלי הבחנה, והוא מבהיר שבפסק דינו התיר עבודות דאורייתא רק על ידי נכרים, ורק את המלאכות האסורות מדרבנן רשאים לעשות יהודים בעצמם.²¹ גם הרב לובצקי שלח הבהרה, שבה ציין:

ובדבר השביעית באמת ראוי להתרחק שלא לעבוד בעצמו באיסורי שביעית דאורייתא רק ע"י ישמעאל ורק מלאכות דרבנן הת[ן]ר הג[ו]ן [און] דקאוונא אבל לא במלאכות דאורייתא לכן מהראוי להתחקות שמה מה המה דאורייתא שלא לעשות בעצמו.

הק' יהודא לובצקי אב"ד ברו"פ בפאריז יב"א [יע"א]²²

הפקידות אכן הודיעה כי תפעל לפי תנאי הרב ספקטור. בב' בכסלו תרמ"ט (6.11.1888) נתלתה על בית הפקידות בראשון לציון מודעה המציינת:

אחרי ראות את ההיתר לעבודה מהרב הגאון ר' יצחק אלחנן אב"ד קאוונא, והמכתב ששלח הרה"ג הנ"ל להרה"ג ר' צדוק הכהן מפאריז ולהאדון הנכבד ר' מיכאל ערלאנגער, ואחרי אשר גופי המכתבים האלה גלויים וידועים להק' [ולניסתים], מודיעה האדמיניסטרציה [ה] בפקודה נמרצה אשר לה כי התמיכות יפסקו להקולוניסטים האלה המאמינים בכל זאת אחרי כל אלה, כי הם מחוייבים להחזיק באיסור השמיטה בשנה הזאת תרמ"ט.

ראשון לציון 6 נאוועמבער כסלו.

כל מי התפץ לראות את ההיתר יפנה אל האדמיניסטרציה [ה].²³

בשלב זה החל ועד השמיטה בירושלים לשלוח פניות אישיות לרבנים ולאישים בחו"ל לאסוף נדבות עבור השובתים. בפניות צויין שהאיכרים השובתים, העניים ברובם, מתחננים לעזרה משום ש"הפקידים אשר הוקמו עליהם המתיחו את שבט הרשע ויכרתו אוכל מפייהם לבלי תת למו התמיכה אם לא יעבדו", והם מבקשים בשמם מן הנמענים

21. ראו מכתבו של ארלנגר להירש, מיום כ"ח אדר א' תרמ"ט (1.3.1889), בו ציין שצירף מכתב שנשלח מהרב ספקטור (כתבים, 1297).

22. ראשי תיבות: אב בית דין ברוסיה-פולין בפאריז יכוננה עליון אמן. עותק המכתב, שנעשה ככל הנראה בפריז, מצוי בספרייה הלאומית (אתל"ח, V 966 02 70) (ראו לעיל שער חמישי, הע' 123). נוסח המכתב הועתק אמנם ללא ציון תאריך, אך רוקח ציטט חלק ממנו בשם "רב אחד מפאריז", ממקורכי הברון, בשלהי חשון תרמ"ט (חבצלת, כ"ח בחשון תרמ"ט (2.11.1888), עמ' נב).

23. חבצלת, י"ד בכסלו תרמ"ט (18.11.1888), עמ' 67.

להפיץ את הבקשות במקום מושבם. מכתבים כאלו, בצירוף עותקים של הקול מהיכל,²⁵ נשלחו לרבנים ואישי ציבור רבים ובתוכם גם גבאי חובבי ציון, הנצי"ב²⁴ והרב מוהליבר.²⁵

בכ"ה בכסלו תרמ"ט (29.11.1888) פרסמה הפקידות בפריז הבהרה בה דחתה לחלוטין את ההאשמות מירושלים כנגד הפקידות כאילו היא כופה על האיכרים לעבור על דת. במודעה צויין שאף ש"הסכימו כמה מגדולי דורנו, כי מותר לישראלים לעשות עבודת השדות בעצמם", הפקידות מחוייבת לפסיקתו של הרב ספקטור, אליו דווקא פנתה ערב השמיטה, בעצת הרבנים בפריז, כגורם אובייקטיבי ובר סמכא, אשר "כתב לפה כמה פעמים שדעתו להחמיר במלאכות דאורייתא כמו נטיעה זריעה וקצירה שתעשינה ע"י נכרים, ומלאכות דרבנן יעשו היהודים בעצמם", לאחר המכירה. שטר המכירה נעשה בבית הדין הספרדי בירושלים בהסכמת הרב ספקטור וכן נשלחה פקודה מפרז לפקידות בארץ לנהוג על פי תנאי ההיתר.²⁶ ארלנגר דיווח על כך להירש²⁷ ומאוחר יותר אף הורה להראות לאיכרים את מכתבו הנזכר של הרב ספקטור.²⁸

עם חרפת הסכסוך בין הפקידות לאנשי עקרון, במהלך חודש כסלו תרמ"ט, עלו שוב נציגי עקרון לירושלים, להתייעץ ולבקש סיוע מידי, כשהם מגובים במכתב תמיכה מרבה של יפו, הרב נפתלי הרץ הלוי.²⁹ פנייתם לרבנים בירושלים לא הניבה תוצאות מעשיות,³⁰ אולם הרב יפה, ששהה באותו זמן בעיר, פגש בהם וכינס, בי"ח בכסלו תרמ"ט, את ראשי הוועד הכללי לאסיפה, בה ביקש תמיכה לאיכרים השובתים. חלק מחברי הוועד הכללי התנגדו להקצות כספים לסיוע לשובתים בטענה שאין לקחת כסף המיועד "לעניי לזקנים

24. בח' בכסלו תרמ"ט הודיע הנצי"ב מוולוז'ין במכתב לירושלים כי קיבל את "מכתב קול מהיכל הנדפס ביום ג' ד' מרחשון והמכתב המצורף מיום ד' ג' כסליו". הוא שמח שהרבה איכרים החליטו "לשבות בשביעית ולשמור קדושת הארץ" וכי שלח את מעט הכסף שהגיע אליו ליישוב הארץ לחלוקה לשובתים בגדרה (חבצלת, ב' בשבט תרמ"ט (4.1.1889), עמ' 117).

25. כך עולה ממאמרו של ר' יעקב בכרך בו הזכיר את המכתב - שהגיע "לאחד מהגאונים המתירים" שהוא קרוב לוודאי, הרב מוהליבר, ושנשלח גם לשאר הרבנים המתירים - בחתימת ר' יעקב ליב לעווי וארבעה חותמים נוספים (המליץ, ב' באב תרמ"ט (30.7.1889), עמ' 2; ג' באב תרמ"ט (31.7.1889), עמ' 1-2. בכרך ציין כי המכתב הגיע בחודש כסלו תרמ"ט וכי כתב מכתב תשובה עליו בי"א בכסלו תרמ"ט).

26. המגיד, ב' בטבת תרמ"ט (6.12.1888), עמ' 372-373; המליץ, ב' בטבת תרמ"ט (6.12.1888), עמ' 2600-2601; הצבי, ב' בשבט (4.1.1889), עמ' מ. פורסם גם בגרמנית, כהוספה לעיתון *Judische Presse*, *Spenden-Verzeichnisse für alle Zweige jüdischer Wohlthätigkeit*, רשימה 290 (ד' באדר ב' תרמ"ט (7.3.1889), עמ' 102).

27. ראו מכתבו מיום 14.12.1888 (י' בטבת תרמ"ט) (אצ"מ J14/46).

28. ראו לעיל הע' 21.

29. ראו מכתב רי"מ פינס לדוד ילין מט"ז בכסלו תרמ"ט (אצ"מ A153/36).

30. הרב יפה ציין במכתבו הגלוי (לעיל הע' 7), כי "היו גם בבית הגאונים דפה ולא מצאו עצה לעזרם".

לאמנות וליתומים שבירושלים", עבור מי שלפחות יש להם בתים ותמיכה בשאר השנים. חלק אחר סבר שיש להקצות מימון לכך, בפרט שיש בזה חיזוק היישוב יחד עם חיזוק הדת, והדבר מהווה ממטרות הוועד הכללי. בפועל, הושגה פשרה לתת בידי הרב יפה סכום מצומצם בלבד של 500 פרנק בהלוואה עד שתושגנה תמיכות מחוץ לארץ וההלוואה תושב לכספי הוועד.³¹ כמו-כן, הוחלט שחלוקת הכספים לשובתים, מידי ועד השמיטה, תיעשה על ידי הרב יפה שהתגורר ביהוד והרב נפתלי הרץ הלוי מיפו.

את ההתנגדות של חברים בוועד הכללי לתרום לשובתים יש לתלות לא רק בשאלה עד כמה יש להקציב מכספים יעודיים של הוועד למטרות אחרות, אלא בהסתייגות בכלל מניסיון גיוס הכספים לטובת השובתים, אף מחו"ל, מחשש שתמיכה כזו תפגע יותר משתתרום, משום שהיא תתפרש כהתרסה כלפי הברון ואף תתפרש כניסיון לפגוע בתמיכת הברון במושבות. מתנגד מובהק לכך היה הרב סלנט, כפי שציין לאחר השמיטה דוד בויגרטן מירושלים:

רבנו הרה"ג הגדול מהו' רש"ס [...] ואם אמנם כי אסר את העבודה בשדה בשביעית לא משנאתו להישוב עשה זאת, וראיה לדבר כי טרם באו פקידי המושבות לשאול את פי כת"ר [כבוד תורתו] על אדות העבודה ב"שמטה", לא יצא בגלוי לאסור, ואף באסרו העבודה, שמענו מפיו פעמים מספר, כי לא נחה דעתו מועד השמטה שכוננו נגד רצונו וחפצו, כי חכם כמוהו הרואה את הנולד הבין וידע, כי בהתמיכה אשר יתמכו בהעקרונים חלף שביתתם בשמטה יפגעו בכבודו של הנדיב שיחי', ויעלו עליהם חרון אפו, ויצא מזה אשר יצא... כן לא חתם אף על אחד ממכתבי השנורר שהפיצו בעולם, מלבד חתימתו על האיסור ששמו תחת מכתביהם ולא יותר.³²

ביטוי מובהק לכך נתן הרב סלנט במכתב שכתב לאחר השמיטה ובו ציין את התנגדותו למהלכים הנזכרים שנקטו אנשי עקרון:

מאשתקד עזבו את עצתי אשר יעצתים אנכי בקרב ביתי לבלתי בקש נדבות מכל באי עולם ולבלתי בקש חסד מעניי ירושלים כי אלה את הנדיב הם מכעיסים. כי אם יעצתים שילכו אנשים הגונים לפאריז להתנפל לפני הנדיב שיחי' [ה] להניחם לשבות בשנת השביעית, ולא יפנה אל רהבים ושטי כזב החפצים לעקור נטע מצות שביעית החמורה,³³ ואמרת להם כי על נסיעה כזו הנני אנכי להשתדל

31. הצפירה, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 109.

32. המגיד, י"ט בכסלו תר"ן (12.12.1889), עמ' 382.

33. ראו הבהרת הרב סלנט לגבי משפט זה, לעיל שער חמישי, הע' 184.

שיותן להם מהכולל להוצאות דרכם, ובטוח הייתי כי הבארוך הנדיב הי"ו יקבלם
ברצון והי'ה] תומך בידם מבלי עבודה בשנה השביעית כה אמרתי להם כמה
פעמים והם לא אבו והנם סובלים...³⁴

אפילו הרב נפתלי הרץ הלוי שנעתר להפצרותיהם של בני עקרון ונתן להם מכתב
תמיכה, התחרט על כך.³⁵ יש לציין שניסיון של שליחי עקרון, במימון ועד השמיטה, לערוך
גיוס תרומות במערב באירופה, בתחילת אדר ב' תרמ"ט, נעצר כבר באלכסנדריה, כיוון
כשבני הקהילות האשכנזית והספרדית באלכסנדריה, סירבו לתמוך בהם, והם נאלצו
לחזור למושבה כלעומת שבאו.³⁶

לעומת אנשי עקרון, ניסו איכרי פתח תקוה לשמור על יחסים תקינים עם הפקידות. הם
כמעט שלא הסתייעו בוועד השמיטה וחלקם אף הצהיר בפומבי שפעילות ועד השמיטה,
כביכול בשמם, אינה מקובלת עליהם. יתר על כן, אף שכמה מראשי פתח תקוה היו מראשי
הדוברים כנגד הצורך בעבודה בשדה בשמיטה, הרי שלמעשה 21 איכרים הביעו נכונות
עקרונית לעבוד לפי תנאי ההיתר שנקט הרב ספקטור, וניהלו משא ומתן בעניין עם
הפקידות, אלא שבפועל, מטעמים שונים, שיובחרו להלן, גם הם שבתו. גישה זו הביאה
לכך שלא נמנעו מהם השירותים שנתן הברון.

בסוף החורף נכנסה השמיטה לשלבה השני, היה זה זמן זריעת תבואות הקיץ, והתקרב
עת קציר תבואות החורף וקטיף פירות הקיץ. אנשי גדרה החלו לעבוד בשדה, בלחץ
הנהלת חובבי ציון.³⁷ 21 האיכרים מפתח תקוה שוב נכנסו למשא ומתן עם הפקידות בדבר
האפשרות לזרוע תבואות קיץ, על פי תנאי ההיתר של הרב ספקטור, אולם למעשה נמנעו

34. ממכתב הרב סלנט מ"ו בחשון תר"ן. ראו להלן הע' 287. במכתב לראשי הפקידים והאמרכלים
באמסטרדם ציין הרב סלנט כי מכתבם מי"א באדר א' תרמ"ט הגיע. הוא ציין במכתבו "כי הסך אשר שלחו
מקודם ל"שומרי שביעית", התקבל מהבנקאי חיים וואלירו "ונשלח לטובים השנים הרה"ג ר' מרדכי גימפל
יפה, ולהרה"ג ר' נפתלי הלוי רב ביפו, באופן שיחלקו וישלחו רשימה ועדן לא נתקבל מהם. כן גם עתה
ישולם לידם כנ"ל" (ארכיון פקוא"מ OTM: hs. Ros. PA 108:12). יש עוד לציין שבמכתב מ"ג בניסן
תרמ"ט לראשי פקוא"מ הבהיר הרב סלנט, כי הוא אינו עוסק בחלוקת התמיכה לשומרי השביעית, אלא רק
הרב דיסקין "וכבר הודעתים כי בנוגע לשומרי שביעית הנני שולח לידו ומידו ילך הכסף להתחלק" (ארכיון
פקוא"מ OTM: hs. Ros. PA 114:36).

35. ראו מכתב רי"מ פינס לדוד ילין מט"ז בכסלו תרמ"ט (אצ"מ A153/36).

36. המגיד, כ"ד בניסן תרמ"ט (25.4.1889), עמ' 127.

37. ראו להלן בפרק חמישה-עשר.

מכך. אך החל מן הפסח, ניתנה לרבים מהם עבודה מטעם הפקידות. מדובר היה בעבודות תשתית שהותרו על ידי הרבנים האשכנזים מירושלים.³⁸

לעומת זאת, הסכסוך בין אנשי עקרון לפקידות התרחב והתעמק, והאיכרים הגיעו לפת לחם. מי שסייע לאיכרים השובתים היה ועד השמיטה בירושלים, אולם, התרומות שאָרגן עבורם הועד היו מועטות והספיקו בקושי ללחם ולזריעת השנה הבאה.³⁹

כפי שנראה להלן, בשאר מושבות הברון עבדו ככלל גם בקיץ על פי תנאי הרב ספקטור.

בכ"ה בניסן תרמ"ט (26.4.1889), עם התקרב "ימי הקצירה הבצירה", שלח הרב ספקטור מכתב נוסף לפריז, לרב יהודה לובצקי. הוא ביקשו להודיע "להאדונים הממונים" על העבודה במושבות, וכן ל"ידידנו היקר השר וגדול ליהודים", מיכאל ארלנגר, כדי שיודיע לממונים, שלא יכפו על האיכרים לקצור ולבצור בעצמם, מאחר שמלאכות אלו אסורות מן התורה, וכפי שכבר הודיע בכמה מכתבים, שהוא מתיר עבודת יהודים במלאכות דרבנן בלבד ואילו מלאכות האסורות מן התורה תיעשנה על ידי גויים בלבד.⁴⁰ שייד אכן הודיע בביקורו בארץ, בחודש אייר תרמ"ט, כי על פי החלטת הרב ספקטור "לא יקצרו המה בשביעית, רק מלאכתם תעשה ע"י אינם בני ברית".⁴¹ למרות הבהרות אלו, המשיכו להישמע טענות שהפקידים כופים על האיכרים לעבוד שלא על פי תנאים אלו, והיו אף שהמשיכו לטעון שהרב ספקטור אינו מתיר כל עבודת יהודים.⁴²

במקביל, פרסם בית הדין האשכנזי בירושלים, בחודש ניסן תרמ"ט, הודעה חתומה בחותמת בית הדין האוסרת על שימוש בתוצרת של המושבות:

38. ראו להלן בפרק שלושה עשר.

39. ראו להלן בפרק ארבעה עשר.

40. הצפירה, כ"ו באייר תרמ"ט (27.5.1889), עמ' 439.

41. ראו להלן הע' 191.

42. האשמות חוזרות ונשנות הושמעו, שלמרות שההיתר הוגבל לעבודת גויים הרי ש"זרון לבם של המנהיגים מבני הדור החדש המחפשים בדעותיהם פתחו להם פתח כפתחו של אולם לעבוד על ידי עצמם שהוא איסור גמור גם לדעת הגאון הנ"ל" (הציטוט ממכתב של הרב אליעזר גורדון מטלז, מג' בתמוז תרמ"ט (לויץ, מכתב, עמ' רמד). הרב גורדון ציין (שם, עמ' רמה), כי נודע על כך ממקור נאמן וכן ממכתב שכתב הרב גימפל יפה לאחד ממקורביו). וראו גם דברי רי"מ פינס, להלן, הע' 369. הרב לובצקי, ששלח לפרסום בהצפירה את מכתבו של הרב ספקטור מיום כ"ה בניסן תרמ"ט, העיר בשולי המכתב כי המכתב מלמד שהאשמות כאילו הוא הוציא את ההיתר או טענות שהרב ספקטור מעולם לא הוציא פסק דין בעניין, כמו גם טענות שהוא התיר לגמרי, הינן מופרכות (הצפירה, כ"ו באייר תרמ"ט (27.5.1889), עמ' 439).

מודעה רבה

להיות שלפי הנשמע יש בפה מוכרים מיני ירקות הנקרא, ברוקווע [לפת], בוריקעס [סלק], קארטאפיל [תפוח אדמה], ושאר מיני ירקות שהמה מקרקעות של ישראלים, שזרעו אותם ישראלים בעצמם בשנה זו שנת השביעית, שלפי דעת הרבנים הגאונים מהאשכנזים יצ"ו אסורים לאכול, לכן כל איש מאחינו ב"י [בני ישראל] שיראת ה' בלבבו יחושש [יחשוש] לנפשו ולא יקנה מהירקות הנ"ל רק מהידוע לו לאיש כשר שיאמר לו בבירור שהמה מגינות של גוים. והשומע לדברינו אלה יתברך בחו"ש [בחיים ושלום], ויקרב קץ הגאולה בב"א [במהרה בימינו אמן].⁴³

אולם דומה שלאור מצבה הקשה ממילא של החקלאות, ומיעוט משקלן של הירקות בכלכלת המושבות, לא הייתה לסקנציה זו משמעות כלכלית של ממש, מבחינת רוב המושבות.

להבהרת נושא העבודה במושבות נעמוד בפרקים הבאים על שלבי התפתחותן של המושבות, ועמדתן בנושא העבודה בשביעית.

43. עותק של המודעה מצוי בארכיון הרב עקיבא יוסף שלזינגר (סה"ל 30 1878 4* ARC). וראו צילום של המודעה אצל שלזינגר, שנת שבתון, עמ' עו. הרב שלזינגר העתיק את נוסח המודעה באחת מתשובותיו וציין כי הכרוז יצא בניסן תרמ"ט (שם, עמ' נ; שו"ת ר' עקיבא יוסף, יו"ד, א, סי' קסג, ט). כרוז זה הוזכר על ידי אליעזר בן-יהודה בהצבי, י"א בניסן תרמ"ט (12.4.1889), עמ' עא. בן-יהודה ציין ש"מטעם בד"ץ אשכנזים" נדבקו אזהרות "למי שנגע יראת ה' בלבבו לבלתי יקנו מתפוחי האדמה והלפת שהביאו ממושבות היהודים".